

**ЗЕМЕЛЬНО-РОЗПОДІЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ
ПОДВІРНОЇ ГРОМАДИ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
В 1922–1930 РР.**

Лариса Вікторівна Баличева

кандидат історичних наук,

доцент кафедри українознавства і мовної підготовки іноземних громадян,
Харківський національний економічний університет ім. С. Кузнеця, м. Харків

e-mail: Larysa.Balycheva@hneu.net

<https://orcid.org/0000-0002-5960-0997>

Людмила Едуардівна Добрунова

кандидат історичних наук,

доцент кафедри українознавства і мовної підготовки іноземних громадян,
Харківський національний економічний університет ім. С. Кузнеця, м. Харків

e-mail: Liudmila.Dobrunova@hneu.net

<https://orcid.org/0000-0002-1222-4082>

Віктор Миколайович Мацюцький

старший викладач

кафедри українознавства і мовної підготовки іноземних громадян,
Харківський національний економічний університет ім. С. Кузнеця, м. Харків

e-mail: Viktor.Matsiutskyi@hneu.net

<https://orcid.org/0000-0003-4522-6081>

Анотація. У статті приділено увагу одній з історичних форм селянської громади Лівобережної України – подвірній громаді 1922–1930 р. У радянський час із подвірною громадою було пов'язане життя більшості українського сільського населення. В той період вона отримала іншу назву – земельна громада. Відповідно змін зазнали і різновиди тогочасних громад. Подвірні стали називати земельними громадами з ділянковою формою землекористування, а передільні – громадами з общинною формою. Тому головною метою статті є пошук, узагальнення й введення до наукового вжитку

архівних матеріалів щодо земельно-розподільної діяльності земельної громади з ділянковою формою землекористування в межах Лівобережної України у вказаний хронологічний період.

Встановлено, що за Земельним кодексом УСРР 1922 р. діяльність сільської громади обмежувалася тільки земельною та господарською функціями. За цим законом земельна громада могла встановлювати й змінювати порядок користування угіддями, вирішувати різноманітні питання щодо громадської сівозміни, випасання худоби тощо. За допомогою общинного передільного механізму нерідко здійснювали зрівняльний перерозподіл земель. Відповідно настановам державної влади, подвірні громади дорізували орні землі запасного земельного фонду своїм малоземельним членам з метою поліпшення їх становища. Ці польові ділянки переважно знаходилися далеко за межами села. Для подолання далекопілля земельні громади заохочували своїх малоземельних громадян переселятися до новоутворених висілків.

Результати дослідження дозволяють констатувати, що, по-перше, земельна громада з ділянковою формою землекористування Лівобережної України мала земельно-розподільну функцію; по-друге, подвірні громади прирізали землю малоземельним громадянам і наділяли землею безземельників; по-третє, громади намагалися зменшити масштаби, або навіть усунути, далекопілля шляхом переселення своїх громадян.

Ключові слова: подвірна громада, сільська громада, передільна громада, земельна громада, Лівобережна Україна.

Abstract. The article focuses on one of the historical forms of the rural commune of Left-Bank Ukraine – the podvirna hromada (the yard community) of 1922–1930. In Soviet times, the life of the majority of the Ukrainian rural population was related with the yard commune. At that time, it was given a different name – the zemelna hromada (the land community). Accordingly, the types of communities of that time also changed. Yard communities were renamed land communities with a

plot form of land use, and peredilnas hromadas were renamed to communities with a communal form land use. Main purpose of the article is research, summarizing and introducing to the scientific use archival materials on the land distribution activities of a land community with a plot form of land use within the Left-Bank Ukraine in the specified chronological period.

It has been established that according to the Land Code of the Ukrainian SSR of 1922, the activities of a rural community were limited to land and economic functions only. According to this law, the land community could establish and change the procedure for the use of land and resolve various issues related to public crop rotation, grazing, etc. Community redistribution mechanism was often used for redistribute land in an equalizing manner. In accordance with the new government, the yard communities allocated arable land from the reserve land fund to their landless members in order to improve their situation. These field plots were mostly located far outside the villages. In order to overcome the long-distance, land communities encouraged their small-landed members to move to the newly formed villages.

The results of the investigations provide that, firstly, the land community with a plot form of land use in the Left Bank of Ukraine had a land distribution function; secondly, the courtyard communities cut the land of smallholders and granted land to landless people; thirdly, the communities tried to reduce the scale or even eliminate the far-fields by resettling their members.

Keywords: zemelna hromada (the land community), the Left-Bank Ukraine, peredilna hromada, podvirna hromada (the yard community), the rural commune.

Постановка проблеми. У буремні революційні часи селянське господарство перебувало в занепаді і тільки громада залишалася тим соціальним інститутом, який продовжував виконувати певні функції щодо забезпечення життєдіяльності села.

Інститут земельної громади Наддніпрянської України був заснований на традиціях та менталітеті українського селянства та відігравав значну економічну та соціальну роль у житті селян. На українських землях протягом

тривалого часу існувала подвірна громада. Вона була одним із типів сільської громади. Цей тип набув більшого поширення, ніж інший – передільна громада. Із подвірною громадою було пов'язане життя переважної більшості сільського населення, тому вона виступала землекористувачем перед державою-власницею землі. Зрозуміло, що виживання сільськогосподарського виробництва та задоволення продовольчих потреб населення тогочасної України значною мірою залежало від рівня землезабезпечення селянських господарств.

Сьогодення вимагає глибшого вивчення та можливе використання досвіду земельних громад задля підтримки сільськогосподарського виробника, збереження основи нашої нації – селянства та упорядкування земельних угідь в умовах запровадження ринку землі в сучасній Україні.

Головна мета цієї статті – розкрити земельно-розподільну діяльність земельної громади з ділянковою формою землекористування в межах Лівобережної України. Вивчення земельно-розподільної діяльності вимагає пошуку архівного матеріалу. Наш пошук був плідним. Додаткова мета статті – увести до наукового вжитку знайдений архівний матеріал.

Аналіз досліджень і публікацій. У пострадянський час українські науковці вивчали сільську громаду. Але, хоч як парадоксально, подвірною громадою вітчизняні вчені цікавилися значно менше, ніж передільною. Сучасна вітчизняна історіографія подвірної громади включає праці Володимира Калініченка, Вячеслава Анісімова, Ірини Кривко, Алли Лохматової, Олега Приймака, Ганни Калініченко, Марини Чижевської, Вячеслава Калініченка. Вони вивчали подвірну громаду побіжно, не заглиблюючись у деталі [Калініченко, 1997; Анісімов, 1997; Кривко, 1999; Лохматова, 2006; Приймак, 2009; Калініченко, 2009; Чижевська, 2009; Калініченко, 2015]. Так само її вивчали зарубіжні науковці Павло Зирянов і Борис Миронов [Зирянов, 1992; Миронов, 1999]. Доводиться констатувати, що рівень вивченості подвірної громади низький. Науковцям

належить виконати завдання, яке полягає в тому, щоб усебічно вивчити подвірну громаду.

З погляду П. Зирянова, подвірна громада була регіональним різновидом російської подвірної общини. Особливої уваги варте визначення подвірної общини, яке дав П. Зирянов. Подвірна община, на його думку, являла собою общину, котра тимчасово або назавжди втратила свої земельно-розподільні функції [Зирянов, 1992, с. 39].

Усебічне дослідження подвірної громади передбачає вивчення всіх її історичних форм. Один із етапів історії сільської громади припадає на радянський час й охоплює 1922–1930 рр. Тоді сільська громада офіційно називалася земельною громадою [Земельный кодекс УССР: утвержден ВУЦИК 22 ноября 1922 г., 1923, ст. 42]. Земельна громада з ділянковою формою землекористування була тогочасним різновидом подвірної громади, земельна громада з общинною формою землекористування – передільної. Як буде показано нижче на фактичному матеріалі, котрий стосується подвірної громади 1922–1930 рр., вона вела земельно-розподільну діяльність. Визначення П. Зирянова щодо неї застосовувати не можна.

Виклад основного матеріалу. Відразу слід зауважити, що під Лівобережною Україною (Лівобережжям) ми розуміємо Лівобережний Лісостеп. У публікаціях, які з'явилися в 1920-х роках, багатьох сучасних наукових працях, котрі стосуються зазначеного періоду, Лівобережний Лісостеп розглядається як окремий регіон [Калініченко, 1997; Фінанси земельних громад, 1925–26 р.: вибіркоче обслідування, 1928; Низові бюджети України, 1926–27 р. : (районові, сільські, земгромад), 1929; Калініченко, 1991]. За впровадженням у 1923–1925 рр. адміністративно-територіальним поділом Лівобережна Україна охоплювала терени Куп'янської, Ізюмської, Харківської, Сумської, Полтавської, Кременчуцької, Лубенської, Роменської, Прилуцької та Ніжинської округ. До 1925 р. ці землі перебували в складі Харківської, Полтавської та Чернігівської губерній (у 1925 р. губернії було ліквідовано).

Слід зауважити також, що земельна громада постала з попередньої історичної форми сільської громади. Умоглядне твердження Володимира Калініченка, ніби з установам радянської влади «діяльність сільської громади була паралізована», прийняти не можна [Калініченко, 1997, с. 127]. Наведені у праці Вячеслава Калініченка факти переконливо свідчать, що сільська громада функціонувала. Значна частина цих фактів стосується Лівобережної України [Калініченко, 2015, с. 66–73]. Український радянський законодавець, котрий ухвалив 1922 р. Земельний кодекс УСРР, назвав сільську громаду земельною громадою й створив нові правові умови, у яких відтоді мала існувати громада [Земельний кодекс УССР: утвержден ВУЦИК 22 ноября 1922 г., 1923, ст. 42–65].

Зі сказаного випливає, що земельна громада не була чимось зовсім новим. Однак, трактуючи земельну громаду таким чином і пов'язуючи її генетично з попередньою історичною формою сільської громади, треба пам'ятати, що траплялися випадки, коли індивідуальні землекористувачі, котрі раніше перебували поза сільською громадою, утворювали самостійну нову громаду. Земельний кодекс УСРР містив норму, відповідно до якої кожен індивідуальний землекористувач мав уходити до земельної громади [Земельний кодекс УССР: утвержден ВУЦИК 22 ноября 1922 г., 1923, ст. 10]. У Лівобережному регіоні на час ухвалення Земельного кодексу кілька відсотків індивідуальних землекористувачів перебували поза сільськими громадами. Цю думку можна підтвердити даними земельного обстеження, проведеного ЦСУ 1922 р. Індивідуальні господарства, які входили до сільських громад, на Лівобережжі користувалися 90% придатної для сільськогосподарського виробництва землі, відрубні та хутірські господарства, що перебували поза сільськими громадами, – 3,9% [Данилов, 1977, с. 107]. Відрубники й хуторяни, котрі на час ухвалення Земельного кодексу перебували поза сільськими громадами, згодом або ввійшли до давніх громад, або утворили самостійні нові громади [ДАСО, ф. Р-5663, оп. 1, спр. 102, арк. 4; ДАХО, ф. Р-847, оп. 1, спр. 638, арк. 7, 18, 39, 48, 70]. Як показали

вибіркові обстеження фінансів земельних громад, проведені ЦСУ УСРР у 1927 й 1928 рр., на Лівобережжі земельними громадами було охоплено 98% людності, котра жила на їхній території [Фінанси земельних громад, 1925–26 р. : вибіркове обслідування, 1928, с. IV, VII; 13, с III, XII]. Є підстави твердити, що тоді земельні громади охоплювали всіх індивідуальних землекористувачів.

Слід, звичайно, пояснити, чому земельну громаду з ділянковою формою землекористування потрібно вважати різновидом подвірної громади, а земельну громаду з обшчинною формою землекористування – передільною.

Закон дозволяв земельній громаді з обшчинною формою землекористування проводити зрівняльні земельні переділи. За цієї форми землекористування кожен двір громади мав право на частку землі з її наділу, а громада мала право перерозподіляти землю між дворами [Земельний кодекс УССР: утвржден ВУЦИК 22 ноября 1922 г., 1923, ст. 93, 94]. Отже, земельна громада з обшчинною формою землекористування була різновидом передільної громади.

У земельної громади з ділянковою формою землекористування права проводити зрівняльні земельні переділи не було. За цієї форми землекористування двори мали змогу користуватися наділами незмінних розмірів [Земельний кодекс УССР: утвржден ВУЦИК 22 ноября 1922 г., 1923, ст. 97]. Отже, земельна громада з ділянковою формою землекористування була різновидом подвірної громади.

На Лівобережній Україні ділянкова форма землекористування (яка мала три різновиди – ділянково-черезсмужний, хутірський і відрубний) співіснувала з обшчинною [Калініченко, 1997, с. 290–292]. Тут були не тільки подвірні громади, а й передільні. У джерелах немає абсолютно точних даних щодо кількості подвірних і передільних громад на Лівобережній Україні. Абсолютно точних відомостей про загальну чисельність земельних громад у Лівобережному регіоні теж бракує. Вона не була сталою, а з року до року змінювалася. Відомості про загальну кількість земельних громад на Лівобережній Україні з'явилися тільки 1928 р. У нашому розпорядженні є

розбіжні дані ЦСУ й Держплану УСРР. За даними ЦСУ, 1928 р. на Лівобережжі нараховувалося 7398 земельних громад. У Куп'янській окрузі їх налічувалося 817, в Ізюмській – 220, у Харківській – 1315, у Сумській – 832, у Полтавській – 1447, у Кременчуцькій – 760, у Лубенській – 575, у Роменській – 624, у Прилуцькій – 445, у Ніжинській – 363 [Низові бюджети України, 1926–27 р.: (районові, сільські, земгромад), 1929, с. XI, 18–19]. За даними Держплану, 1928 р. на Лівобережжі нараховувалося 8209 земельних громад. У Куп'янській окрузі їх налічувалося 749, в Ізюмській – 610, у Харківській – 1313, у Сумській – 915, у Полтавській – 1701, у Кременчуцькій – 918, у Лубенській – 657, у Роменській – 530, у Прилуцькій – 461, у Ніжинській – 355 [Місцеві бюджети України, 1927–28 р. : матеріали поспільного обліку, вибіркового обслідування райсільбюджетів та обліку самооподаткування, 1930, с. 28].

Упадає в око, що дані ЦСУ й Держплану, які стосуються Ізюмської та Полтавської округ, різняться між собою дуже сильно. Ми маємо у своєму розпорядженні відомості Ізюмського окружного земельного відділу про кількість земельних громад на Ізюмщині. Вони стосуються 1927 р. Тоді в Ізюмській окрузі нараховувалося 658 земельних громад [ДАХО, ф. Р-847, оп. 1, спр. 233, арк. 6]. У нашому розпорядженні є також відомості І. Хіля про кількість земельних громад на Полтавщині. Вони теж стосуються 1927 р. Тоді в Полтавській окрузі налічувалося 1719 земельних громад [Хіль, 1928, с. 7]. Зіставлення різних відомостей дає підстави твердити, що дані Держплану точніші, ніж відомості ЦСУ. Це твердження є прийнятним як стосовно Ізюмської та Полтавської округ, так і щодо Лівобережної України в цілому.

Свого часу український радянський історик Іван Громенко написав, що «1927 р. на Україні було 3200 земгромад» [Громенко, 1972, с. 100]. Пославшись на його працю, цю саму цифру навели у своїх працях сучасні українські історики Олена Абразумова й Сергій Корновенко [Абразумова, 2014, с. 176, 177; Абразумова, 2017, с. 100, 183]. Це дуже занижена цифра. Її не можна прийняти.

Кількісне співвідношення подвірних і передільних громад на Лівобережній Україні теж змінювалося. Приблизне уявлення про цю динаміку може дати зібраний Володимиром Калініченком матеріал щодо поширеності ділянкової та общинної форм землекористування в Лівобережному регіоні. Буде доречним навести ці відомості. Вони стосуються дев'яти округ Лівобережжя (Куп'янської, Ізюмської, Харківської, Сумської, Полтавської, Лубенської, Роменської, Прилуцької й Ніжинської). Володимир Калініченко створив статистичний ряд, який охоплює 1917–1929 рр. [Калініченко, 1997, с. 289–292].

Під час аграрної революції питома вага ділянкової форми землекористування на Лівобережній Україні зменшилася, общинної – збільшилася. За відомостями В. Калініченка, общинне землекористування тоді існувало тільки в Харківській губернії. Про відступ ділянкової форми під натиском общинної свідчать його дані, котрі стосуються округ Харківської губернії (Куп'янської, Ізюмської, Харківської й Сумської). На території, де з 1923 р. існувала Куп'янська округа, 1917 р. ділянкова й общинна форми землекористування охоплювали, відповідно, 55 і 45% селянської землі, Ізюмська – 45 і 55%, Харківська – 67 і 33%, Сумська – 76 і 24%. 1923 р. в Куп'янській окрузі ділянковою й общинною формами землекористування було охоплено, відповідно, 46,2 і 49,5% селянської землі, в Ізюмській – 37 і 62%, у Харківській – 64 і 36%, у Сумській – 49 і 50% [Калініченко, 1997, с. 289, 290].

Харківська губернія вирізнялася тим, що більшості місцевих селян був знайомий общинний передільний механізм. Під час аграрної революції він став у пригоді селянам. За допомогою общинного передільного механізму нерідко здійснювали зрівняльний перерозподіл земель. У зрівняльний перерозподіл було пущено не тільки поміщицькі та інші неселянські землі, а й землі частини селян. Іноді здійсненню зрівняльного перерозподілу передувало встановлення общинного порядку землекористування [Ксензенко, 1968, с. 92].

У пореволюційні роки на Лівобережній Україні ділянкова форма землекористування далі відступала під натиском общинної. Відступ ділянкової форми відбувався головню в районі, який охоплював Куп'янську, Ізюмську й Харківську округи. Тут звичайним явищем був перехід земельної громади від ділянкової форми землекористування до общинної [Мацюцький, 2018, с. 107]. 1929 р. в Куп'янській окрузі ділянковою й общинною формами землекористування було охоплено, відповідно, 14,7 і 78,5% селянської землі, в Ізюмській – 28,2 і 68,1%, у Харківській – 27,6 і 67,4% [Калініченко, 1997, с. 291–292].

Сумська округа заслуговує окремої уваги. Тут ділянкова форма землекористування дещо потіснила общинну. 1929 р. на Сумщині ділянковою й общинною формами землекористування було охоплено, відповідно, 49,8 і 49,6% селянської землі [Калініченко, 1997, с. 291–292].

Ніжинська округа теж заслуговує окремої уваги. Тут з'явилося общинне землекористування. Проте його масштаби в Ніжинській окрузі були незначними. 1929 р. ділянкова й общинна форми землекористування охоплювали, відповідно, 94,6 і 2,2% селянської землі [Калініченко, 1997, с. 291–292].

Що стосується Полтавської, Лубенської, Роменської та Прилуцької округ, то в цих округах індивідуальні господарства користувалися землею тільки в ділянковій формі [Калініченко, 1997, с. 290–292].

У праці В. Калініченка немає відомостей щодо Кременчуцької округи. Як джерело інформації можна використати службовий лист Кременчуцького окружного земельного відділу від 3 квітня 1926 р. Із нього видно, що на Кременчуччині безроздільно панувала ділянкова форма землекористування [ЦДАВО України, ф. 27, оп. 6, спр. 722, арк. 52].

Отже, кількість подвірних громад на Лівобережній Україні з року до року зменшувалася, передільних – збільшувалася. Декотрі подвірні громади трансформувалися в передільні. Більшість таких випадків припала на район, який охоплював Куп'янську, Ізюмську й Харківську округи. Але в цьому

районі було досить багато подвірних громад. Його не можна оминати увагою. У Сумській окрузі кількість подвірних громад між 1923 і 1929 рр. дещо зростає, у Ніжинській – зменшилася. У Полтавській, Лубенській, Роменській і Прилуцькій округах існували тільки подвірні громади. Те саме можна сказати й про Кременчуцьку округу. Є підстави твердити, що в Лівобережному регіоні протягом усього досліджуваного періоду подвірні громади переважали над передільними.

На Лівобережній Україні частині членів земельних громад бракувало землі для ведення господарства. Питома вага таких громадян була доволі значною. Так, у 1926/27 р. селянські двори, які мали менш ніж 3 дес. землі, становили 22,9% від загальної кількості селянських дворів Лівобережжя [Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України : рік перший, 1929, с. 18].

Зі збережених документів деяких подвірних громад видно, що вони прирізували орну землю своїм малоземельним членам, маючи на меті поліпшення становища цих громадян. Ось декілька прикладів. У протоколі загальних зборів Бутовичеської земельної громади Гадяцького району Роменської округи від 13 липня 1924 р. зафіксовано їхню ухвалу про розподіл запасного земельного фонду. Його становили 4,88 дес. орної землі. Зібрання ухвалило закріпити 2 дес. за хатою-читальнею, а решту «розподілити між малоземельними громадянами» [ДАПО, ф. Р-2224, оп. 1, спр. 20, арк. 6]. У протоколі загальних зборів Глибокодолинської земельної громади Гадяцького району Роменської округи від 31 січня 1926 р. зафіксовано їхню ухвалу про відібрання орної землі в сільській раді й сільського товариства взаємодопомоги. Загальні збори ухвалили це рішення з тим, аби прирізати відібрану землю малоземельним громадянам. «... в нашій земельній громаді мається багацько малоземельних громадян, яким необхідно додати», – зауважило зібрання [ДАСО, ф. Р-5663, оп. 1, спр. 430, арк. 105]. У протоколі загальних зборів Андріївської земельної громади Ізюмського району Ізюмської округи від 12 вересня 1926 р. зафіксовано їхню ухвалу про розподіл

виявлених у ході землевпорядкування надлишків орної землі. «Лишок землі ..., – ухвалило зібрання, – розподілити малоземельним» [ДАХО, ф. Р-847, оп. 1, спр. 617, арк. 72, 74].

Слід обмовитися, що загальні збори громадян являли собою розпорядчий орган земельної громади, а робота загальних зборів була основною формою її діяльності [Земельный кодекс УССР: утвержден ВУЦИК 22 ноября 1922 г., 1923, ст. 53, 54; Мацюцький, 2018, с. 108].

Дії згаданих вище подвірних громад відповідали настанові державної влади. Вона рекомендувала громадам прирізувати землю малоземельним громадянам і наділяти землею безземельників. Цю настанову було зафіксовано в Земельному кодексі УСРР [Земельный кодекс УССР: утвержден ВУЦИК 22 ноября 1922 г., 1923, ст. 6]. Зрозуміло, що недостатня забезпеченість землею частини індивідуальних господарств сама по собі становила чинник, який певною мірою зумовлював прирізку землі тим, хто мав малий наділ. Ще одним таким чинником була зазначена настанова державної влади.

Однак хибно було б думати, що її дотримувалися всі ті подвірні громади, які прирізували землю своїм членам. Факти прирізки землі багатоземельним громадянам теж мали місце. «Наділяють землею з запасних фондів заможним господарствам, що мають по 10–12 десятин», – повідомляв І. Хіль про дії деяких громад Руновщанського й Кобеляцького районів Полтавської округи [Хіль, 1928, с. 8]. Заможні громадяни, котрі, певно, орудували цими громадами, використовували їхні можливості у власних інтересах.

На Лівобережній Україні поширеним явищем було далекопілля. Коли йдеться про селянське господарство Лівобережжя 1920-х років, далекими можна вважати польові ділянки, які лежали на віддалі понад 3 версти від обійстя [Матеріали до п'ятирічного перспективного плану розвитку сільського господарства України (1928–29 – 1932–33 рр), Ч. 2. Організація земельної території, 1929, с. 17]. У 1926 р. селянські двори, котрі мали такі ділянки, становили 59,4% від загальної кількості селянських дворів регіону [Матеріали

до п'ятирічного перспективного плану розвитку сільського господарства України (1928–29 – 1932–33 рр), Ч. 2. Організація земельної території, 1929, с. 17]. Далекопілля, як відомо, заважало ефективному використанню землі [Зырянов, 1992, с. 56–57].

Дієвим засобом боротьби з далекоземеллям було створення висілків. Громади, серед них подвірні, заохочували своїх членів до переселення на нові місця. Поширеною формою заохочення була прирізка землі. Із повідомлення Роменського окружного земельного відділу про роботу щодо поліпшення стану сільського господарства округи за 1925/26 р. видно, що частина членів земельних громад, на території яких було проведено землевпорядкування, переселилася до новоутворених висілків. Громади, заохочуючи громадян до переселення, прирізували їм землю [ЦДАВО України, ф. 27, оп. 7, спр. 188, арк. 83]. Так само чинили, як видно зі звіту агрономічного підвідділу Прилуцького окружного земельного відділу за 1926/27 р., громади на Прилуччині. Службовці повідомляли: «В більшості районів на виселки йде переважно біднота без будівель – малоземельні, без тяглової сили і особливо без мертвого реманенту. Принадою для малоземельних є добавка землі 1–1,5 дес., що, як правило, дається висельчанам ...» [ЦДАВО України, ф. 27, оп. 9, спр. 191, арк. 6].

Прикметно, що в Прилуцькій окрузі більшість громадян, заохочених прирізкою на переселення до висілків, становили малоземельні. Отже, подвірні громади (передільних громад у цій окрузі не було), добиваючись усунення або зменшення масштабів далекопілля, прирізували землю своїм малоземельним членам. Цей висновок можна екстраполювати на інші округи. Далекоземелля було ще одним чинником, який певною мірою зумовлював прирізку землі тим, хто мав малий наділ.

Вячеслав Калініченко висловив думку, що земельна громада з ділянковою формою землекористування являла собою громаду, яка «втратила зрівняльно-розподільні функції» [Калініченко, 2015, с. 186]. Із цією думкою не можна погодитися. На Лівобережній Україні, як свідчить наявний матеріал,

багато подвірних громад дорізували землю малоземельним громадянам. Прирізка землі малоземельним наближала їхні наділи до наділів інших громадян. Ті подвірні громади, які наділяли землею своїх малоземельних членів, варто вважати такими, що вели зрівняльно-розподільну діяльність.

Подвірним громадам доводилося мати справу з безземельниками, котрі хотіли здобути право членства й отримати землю. Таких чужаків громади здебільшого відштовхували. Ось декілька прикладів. 1924 р. Малодівицька земельна громада Прилуцької округи відмовилася прийняти й наділити землею Г. Захалаявкіну [ДАПО, ф. Р-1226, оп. 1, спр. 157, арк. 8]. «Волохівська земгромада Кобеляцького району [Полтавської округи], – повідомляв на початку 1928 р. І. Хіль, – не прийняла членом громади одного безземельного громадянина лише з того погляду, що прийдеться його наділити землею, хоча вільна земля й була» [Хіль, 1928, с. 8]. 9 лютого 1928 р. загальні збори Ріпчанської земельної громади Великобубнівського району Роменської округи відмовили в задоволенні прохання про надання права членства й наділення землею О. Рибці. У протоколі загальних зборів зафіксовано таку ухвалу: «Відмовить як службовець жилазничі, не живе в селі» [ДАСО, ф. Р-5822, оп. 1, спр. 848, арк. 70]. 5 серпня 1928 р. загальні збори Червономайданівської земельної громади Барвінківського району Ізюмської округи відмовили в задоволенні прохання про надання права членства й наділення землею П. Осадчому та В. Гогенку [ДАХО, ф. Р-2770, оп. 1, спр. 22, арк. 32].

Значно рідше траплялися випадки, коли подвірна громада приймала безземельника й давала йому землю. Навесні 1923 р. такий випадок стався, наприклад, у селі Усівка Варвинського району Прилуцької округи. Загальні збори Усівської громади прихильно поставилися до Овсія Деркача й задовольнили його прохання. Правда, прохач був переселенцем-поверненцем [ДАПО, ф. Р-3460, оп. 1, спр. 13, арк. 18]. Громада, очевидно, не вважала його стовідсотковим чужаком.

Окремої уваги заслуговують факти наділення землею священиків. Тодішня державна влада, як відомо, ставилася до духовенства негативно.

Деякі подвірні громади, усупереч позиції державної влади, давали землю священикам. «... є випадки, що громади наділяють землею нетрудовий елемент (попів), коли є трудові малоземельні селяни», – зазначили 27 серпня 1926 р. члени спеціальної комісії при Кременчуцькому окружному земельному відділі [ЦДАВО України, ф. 1, оп. 3, спр. 1706, арк. 37]. «Дають наділ попові, минаючи бідняків», – повідомляв І. Хіль про дії деяких земельних громад Полтавської округи [Хіль, 1928, с. 8].

Громади, котрі наділяли землею священиків, дотримувалися давнього звичаю. Достеменно відомо, що у XVIII ст. цей звичай уже побутував на Лівобережній Україні. Є підстави вважати його одним із складників звичаєвого права [Сироткін, 1987, с. 115].

Загальновідомо, що радянські колективізатори ліквідували індивідуальні селянські господарства. Ліквідація індивідуальних селянських господарств супроводжувалася ліквідацією земельних громад [Мацюцький, 1997, с. 122].

Висновки. Таким чином, на Лівобережній Україні земельна громада з ділянковою формою землекористування мала земельно-розподільну функцію. Ця функція не була повним аналогом земельно-розподільної функції земельної громади з обшинною формою землекористування [Мацюцький, 2018, с. 108–111]. Подвірна громада прирізувала землю своїм членам. Нерідким явищем був приріз землі малоземельному громадянину. Малоземельні громадяни мали більше шансів на отримання землі, ніж безземельники-чужаки. Наділення землею безземельника було рідкістю.

Список використаних джерел та літератури

Абразумова О. М., 2014. Проблема інтеграції земельних громад українського селянства в систему громадсько-політичних організацій радянського суспільства, *Український селянин : зб. наук. пр.*, 14, 175–177.

Абразумова О. М., Корновенко С. В., 2017. *Суспільно-політична активність селянства УСРР у роки непу : монографія*, Черкаси : Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 190 с.

Анісімов В. В., 1997. *Земельні громади України (1921–1929 рр.)* : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 – *Історія України*, Київ, 162 с.

Громенко І. Є., 1972. Земельні громади України (1927–1929 рр.), *Український історичний журнал*, 9, 99–102.

Данилов В. П., 1977. *Советская доколхозная деревня: население, землепользование, хозяйство*, Москва : Наука, 316 с.

Державний архів Полтавської області (ДАПО).

Державний архів Сумської області (ДАСО).

Державний архів Харківської області (ДАХО).

Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України : рік перший, Харків : Харполіграф, 1929, XXXIV, 348 с.

Земельный кодекс УССР : утвержден ВУЦИК 22 ноября 1922 г., Харьков : Изд. Наркомзема, 1923, 32 с.

Зырянов П. Н., 1992. *Крестьянская община Европейской России: 1907–1914 гг.*, Москва : Наука, 256 с.

Калініченко В. В., 2015. *Інститут земельної громади в доколгоспному селі Наддніпрянської України (1917–1930 рр.)* : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 – *Історія України*, Харків, 656 с.

Калініченко В. В., 1991. *Селянське господарство України в доколгоспний період (1921–1929)*, Харків: Основа, 132 с.

Калініченко В. В., 1997. *Селянське господарство України в період непу* : іст.-екон. дослідж., Харків: Основа, 398 с.

Калініченко Г. В., 2009. *Земельна громада на Харківщині (1917–1930 рр.)* : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 – *Історія України*, Чернігів, 20 с.

Кривко І. М., 1999. *Земельні громади Південної України (1922–1930 рр.)* : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 – *Історія України*, Запоріжжя, 224 с.

Ксензенко М. І., 1968. *Завершення революційних земельних перетворень на Харківщині (грудень 1919 – березень 1921 рр.)*, Харків : Вид-во Харк. ун-ту, 184 с.

Лохматова А. І., 2006. Земельно-розподільна діяльність селянських громад Півдня України в другій половині ХІХ століття, *Український селянин* : зб. наук. пр. Черкаси, 10, 227–231.

Матеріали до п'ятирічного перспективного плану розвитку сільського господарства України (1928–29 – 1932–33 рр), Ч. 2. Організація земельної території, Харків : Рад. селянин, 1929, 99 с.

Мацюцький В. М., 2018. Еволюція земельної громади з общинною формою землекористування (за матеріалами Лівобережної України). *Актуальні наукові дослідження в сучасному світі*, Переяслав-Хмельницький, 5, (10), 103–113.

Мацюцький В. М., 1997. Кооперативна діяльність земельних громад у селах Лівобережної України (20-ті роки). *Вісник Харківського державного університету*, 396 : Історія, (29), 115–123.

Миронов Б. Н., 1999. *Соціальна історія Росії періода імперії (ХVІІІ – початок ХХ в.): генезис особистості, демократичної сім'ї, громадянського суспільства та правового державства* : в 2 т., Санкт-Петербург : Изд-во «Дмитрий Буланин», Т. 1, 550 с.

Місцеві бюджети України, 1927–28 р. : матеріали спільного обліку, вибіркового дослідження райсільбюджетів та обліку самооподаткування, Харків : Госп-во України, 1930. 36 с.

Низові бюджети України, 1926–27 р. : (районові, сільські, земгромад), Харків : Вид. ЦСУ УСРР, 1929, ХІV, 49 с.

Приймак О. М., 2009. Соціальна трансформація південноукраїнської селянської общини наприкінці ХІХ – початку ХХ століття, *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 27, 59–64.

Сироткін В. М., 1987. Общинні поземельні відносини у звичайовому праві Лівобережної України (друга половина ХVІІ – ХVІІІ ст.), *Український історичний журнал*, 6, 111–119.

Фінанси земельних громад, 1925–26 р. : вибіркоче дослідження, Харків : ЦСУ УСРР, 1928, ХХV, 38 с.

Хіль І., 1928. Про земгромади, *Полтавський селянин*, 1, 7–9.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України).

Чижевська М. Б., 2009. Община як інституційне середовище становлення кооперації, *Вісник Інституту економіки та прогнозування*, 81–87.

References

Abrazumova O. M., 2014. Problema intehratsii zemelnykh hromad ukrain-skoho selianstva v systemu hromadsko-politychnykh orhanizatsii radianskoho suspilstva [The problem of integration of land communities of the Ukrainian peasantry into the system of social and political organizations of Soviet society], *Ukrainian peasant: a collection of scientific works*, 14, 175–177. [in Ukrainian].

Abrazumova O. M., Kornovenko S. V., 2017. *Suspilno-politychna akty-vnist selianstva USRR u roky nepu : monohrafiia [Socio-political activity of the peasantry of the USSR during the NEP years: a monograph]*, Cherkasy : Cherkas. nats. un-t im. B. Khmelnytskoho, 190 s. [in Ukrainian].

Anisimov V. V., 1997. *Zemelni hromady Ukrainy (1921–1929 rr.) : dys. ... kand. ist. nauk : 07.00.01 – Istoriiia Ukrainy, [Land communities of Ukraine (1921–1929): dissertation...candidate of historical sciences dissertation: 07.00.01 – History of Ukraine]*, Kyiv, 162 s. [in Ukrainian].

Hromenko I. Ye., 1972. *Zemelni hromady Ukrainy (1927–1929 rr.)*, [Land communities of Ukraine (1927–1929)], *Ukrainian historical journal*, 9, 99–102. [in Ukrainian].

Danilov V. P., 1977. *Sovetskaya dokolkhoznaya derevnya: naselenie, zemlepolzovanie, khozyaystvo, [Soviet pre-kolkhoz village: population, land use, economy]*, Moskva : Nauka, 316 s. [in Russian].

Derzhavnyi arkhiv Poltavskoi oblasti (DAPO), [State Archive of Poltava Region (DAPO)].

Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti (DASO), [State Archive of the Sumy Region (DASO)].

Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti (DAKhO), [State Archive of the Kharkiv Region (DAKhO)].

Zbirnyk statystychno-ekonomichnykh vidomostei pro silske hospodarstvo Ukrainy : rik pershyi, [Collection of statistical and economic information on the agriculture of Ukraine: the first year], Kharkiv : Kharpolihraf, 1929, XXXIV, 348 s. [in Ukrainian].

Zemelnyy kodeks USSR : utverzhden VUTsIK 22 noyabrya 1922 g., [Land Code of the Ukrainian SSR: approved by the VUCYK on November 22, 1922], Kharkov : Izd. Narkomzema, 1923, 32 s. [in Ukrainian].

Zyryanov P. N., 1992. *Krestyanskaya obshchina Yevropeyskoy Rossii: 1907–1914 gg.*, [Krestyanskaya obshchina of European Russia: 1907–1914], Moskva : Nauka, 256 s. [in Russian].

Kalinichenko V. V., 2015. *Instytut zemelnoi hromady v dokolhospnomu seli Naddniprianskoi Ukrainy (1917–1930 rr.) : dys. ... d-ra ist. nauk : 07.00.01 – Istoriiia Ukrainy*, [Institute of land community in a pre-collective village of Naddnipyriansk Ukraine (1917–1930): dissertation ... of the doctor of historical sciences: 07.00.01 - History of Ukraine], Kharkiv, 656 s. [in Ukrainian].

Kalinichenko V. V., 1991. *Selianske hospodarstvo Ukrainy v dokolhospnyi period (1921–1929)*, [Peasant economy of Ukraine in the pre-collective period (1921–1929)], Kharkiv: Osnova, 132 s. [in Ukrainian].

Kalinichenko V. V., 1997. *Selianske hospodarstvo Ukrainy v period ne-pu : ist.-ekon. doslidzh.*, [Peasant economy of Ukraine in the post-modern period: history and economic research], Kharkiv: Osnova, 398 s. [in Ukrainian].

Kalinichenko H. V., 2009. *Zemelna hromada na Kharkivshchyni (1917–1930 rr.) : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk : spets. 07.00.01 – Istoriiia Ukrainy*, [Land community in Kharkiv region (1917–1930): author's abstract of the dissertation for obtaining the scientific degree of candidate of essential sciences : 07.00.01 – History of Ukraine], Chernihiv, 20 s. [in Ukrainian].

Kryvko I. M., 1999. *Zemelni hromady Pivdennoi Ukrainy (1922–1930 rr.) : dys. ist. nauk : 07.00.01 – Istoriiia Ukrainy*, [Land communities of Southern Ukraine (1922–1930): dissertation...candidate of historical sciences dissertation: 07.00.01 – History of Ukraine], Zaporizhzhia, 224 s. [in Ukrainian].

Ksenzenko M. I., 1968. *Zavershennia revoliutsiinykh zemelnykh peretvo-ren na Kharkivshchyni (hruden 1919 – berezen 1921 rr.)*, [Completion of revolutionary land transformations in the Kharkiv region (December 1919 – March 1921)], Kharkiv : Vyd-vo Khark. un-tu, 184 s. [in Ukrainian].

Lokhmatova A. I., 2006. Zemelno-rozpodilna diialnist selianskykh hromad Pivdnia Ukrainy v druhii polovyni XIX stolittia, [Land distribution activity of peasant communities of Southern Ukraine in the second half of the 19th century], *Ukrainian peasant: a collection of scientific works*, 10, 227–231. [in Ukrainian].

Materialy do piatyrichnoho perspektyvnoho planu rozvytku silskoho gospodarstva Ukrainy (1928–29 – 1932–33 rr), Ch. 2. Orhanizatsiia zemelnoi te-rytorii, [Materials for the five-year perspective plan for the development of agriculture in Ukraine (1928–29 – 1932–33), Part 2. Organization of land territory], Kharkiv : Rad. selianyn, 1929, 99 s. [in Ukrainian].

Matsiutskyi V. M., 2018. Evoliutsiia zemelnoi hromady z obshchynnoiu fo-rmoiu zemlekorystuvannia (za materialamy Livoberezhnoi Ukrainy), [Evolution of the land community with the communal form of land use (based on the materials of Left Bank Ukraine)], *Current scientific research in the modern world, Pereiaslav-Khmelnytskyi*, 5, (10), 103–113. [in Ukrainian].

Matsiutskyi V. M., 1997. Kooperatyvna diialnist zemelnykh hromad u selakh Livoberezhnoi Ukrainy (20-ti roky), [Cooperative activity of land communities in the villages of the Left Bank of Ukraine (20s)], *Bulletin of Kharkiv State University*, 396: History, (29), 115–123. [in Ukrainian].

Mironov B. N., 1999. *Sotsialnaya istoriya Rossii perioda imperii (XVIII – nachalo XX v.): genesis lichnosti, demokraticheskoy semi, grazhdanskogo obshchestva i pravovogo gosudarstva : v 2 t.*, [Social history of Russia during the imperial period (XVIII – early XX centuries): genesis of personality, democratic family, civil society and legal state: in 2 volumes,], Sankt-Peterburg : Izd-vo «Dmitriy Bulanin», T. 1, 550 s. [in Russian]

Mistsevi biudzhety Ukrainy, 1927–28 r. : materialy pospilnoho obliku, vybirkovoho obsliduvannia raisilbiudzhetyv ta obliku samoopodatkuvannia, [Local budgets of Ukraine, 1927–28: materials of joint accounting, sample survey of

district budgets and accounting of self-taxation], Kharkiv : Hosp-vo Ukrainy, 1930. 36 s. [in Ukrainian].

Nyzovi biudzhety Ukrainy, 1926–27 r. : (raionovi, silski, zemhromad), [Low-level budgets of Ukraine, 1926–27: (district, rural, regional)], Kharkiv : Vyd. TsSU USRR, 1929, XIV, 49 s. [in Ukrainian].

Pryimak O. M., 2009. Sotsialna transformatsiia pivdennoukrainskoi selianskoi obshchyny naprykintsi XIX – pochatku XX stolittia, [Social transformation of the South Ukrainian peasant community at the end of the 19th – beginning of the 20th century], *Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhzhya National University*, 27, 59–64. [in Ukrainian].

Syrotkin V. M., 1987. Obshchynni pozemelni vidnosyny u zvychaievomu pravi Livoberezhnoi Ukrainy (druha polovyna XVII – XVIII st.), [Communal land relations in the customary law of Left Bank Ukraine (second half of the 17th - 18th centuries)], *Ukrainian historical journal*, 6, 111–119. [in Ukrainian].

Finansy zemelnykh hromad, 1925–26 r. : vybirkove obsliduvannia, [Finances of land communities, 1925–26: a sample survey], Kharkiv : TsSU USRR, 1928, XXV, 38 s. [in Ukrainian].

Khil I., 1928. Pro zemhromady, [About Zemgromads], *Poltava Selyanin*, 1, 7–9. [in Ukrainian].

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchych orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy), [The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine].

Chyzhevska M. B., 2009. Obshchyna yak instytutysiine seredovyshe stanovlennia kooperatsii, [The community as an institutional environment for establishing cooperation], *Bulletin of the Institute of Economics and Forecasting*, 81–87. [in Ukrainian].